

УДК [911.3:321.013](477)

Юрій Кисельов

УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТИР ЯК ПУЛЬСУЮЧИЙ МЕЖОВИЙ ПРОСТІР ЄВРОПИ

Розвинуто проблему українського фронтиру як рухомої східної межі заселення й освоєння українцями геопростору Євразії. Розглянуто історико-географічні передумови формування й головні віхи розвитку цього фронтиру. Окреслено етапність у становленні українського фронтиру. Зауважено, що за умови приуроченості українського фронтиру до європейської частини материка він одночасно ставав загальноєвропейським. Наголошено на геополітичному та геософічному значенні сучасної локалізації українського фронтиру в межах басейну Дону.

Ключові слова: фронтір, геопростір, геополітика, Україна, Європа.

Юрій Кисельов. УКРАИНСКИЙ ФРОНТИР КАК ПУЛЬСИРУЮЩЕЕ ПОГРАНИЧНОЕ ПРОСТРАНСТВО ЕВРОПЫ. Развита проблема украинского фронтира как подвижной восточной границы заселения и освоения украинцами геопространства Евразии. Рассмотрены историко-географические предпосылки формирования и главные вехи развития этого фронтира. Очерчена этапность в становлении украинского фронтира. Замечено, что при условии приуроченности украинского фронтира к европейской части материка он окончательно становился общеєвропейским. Сделано ударение на геополитическом и геософическом значении современной локализации украинского фронтира в пределах бассейна Дона.

Ключевые слова: фронтір, геопространство, геополітика, Україна, Європа.

Iurii Kyselov. THE UKRAINIAN FRONTIER AS A PULSING BORDER SPACE OF EUROPE. The issue of the Ukrainian frontier as a moving Eastern boarder of population and reclamation of the Eurasia's geospace by Ukrainians is developed. The historical and geographical grounds for its shaping and the main stages of the frontier development are viewed. The staging of the Ukrainian frontier making is outlined. It is stressed that the Ukrainian frontier became an all-European one because of its extreme south-eastern localization in the European part of the continent. It is stressed on the geopolitical and geosocial role of the modern localization of the Ukrainian frontier in the Don River's basin.

Key words: frontier, geospace, geopolitics, Ukraine, Europe.

Постановка проблеми та її актуальність.

Однією з важливих і актуальних проблем політичної географії та геополітики є питання кордонів. Це стосується як оцінки, з позицій доступності й достатньої захищеності, офіційних державних кордонів, так і визначення межових ліній, які номінально не узаконені, але фактично відмежовують території, що перебувають під впливом різних геополітичних і культурно-цивілізаційних чинників. Ідеться, зокрема, про *фронтири* – мінливі, рухомі межі освоєння геопростору тим чи іншим етносом. Ми розуміємо фронтір як межу між заселеними та незаселеними певним етносом територіями, що виступає своєрідною відправною лінією для його подальшого просування у глиб неосвоєних або малоосвоєних просторів. Сучасна геополітична ситуація, що створилася навколо України, робить проблему фронтиру надзвичайно актуальною.

Огляд попередніх публікацій. Дослідження питання фронтірів має майже сторічну історію. Одним із перших, хто її порушив, був американський географ Ф. Тернер [12], дослідження якого присвячені історико-географічним питанням освоєння західної частини Північної Америки. Зазначену тему продовжували його співвітчизники Т. Кларт [3], Р. Біллінгтон [2] та ін. „Фронтирну” проблематику розвивали й російські науковці, зокрема М. Любавський [7], Н. Замятіна [9; 10; 11] та ін. Питання українського фронтиру як пульсуючої межі поширення українців у Євразійському Степу поставлено нами в одній із попередніх праць [5].

Мета статті – окреслити загальноєвропейське значення українського фронтиру.

- На шляху до поставленої мети ми ставили такі **завдання:**
- висвітлити головні віхи еволюції європейського фронтиру;

- визначити сучасну локалізацію українського й загальноєвропейського фронтиру;
- схарактеризувати перспективи еволюції фронтиру для України та всієї Європи.

Виклад основного матеріалу. Проблема фронтиру є міждисциплінарною. Географічна у своїй основі (адже пов'язана з просторовими відношеннями), вона має безпосередні зв'язки з історією, етнологією, геополітикою. Разом із тим, виявлення закономірностей у формуванні фронтиру, на нашу думку, не буде всебічним без осмислення „внутрішньої сутності” [1, с 68] ландшафту, в якому пульсує даний фронтір, а також без вивчення особливостей ландшафтно-етнічної взаємодії у відповідному фрагменті геопростору. Тому питання фронтиру, на наш погляд, перебуває у площині геософії – межової наукової дисципліни, що майже сто років тому виникла й розвивається на географічно-філософському пограниччі.

Наголошуємо, що український фронтір за своєю суттю одночасно є й загальноєвропейським, і „єврамериканським” (за нашою термінологією). Звідси й випливає теза про межове положення України щодо всієї Європи, а відтак – і про виняткове значення європейського геополітичного та культурно-цивілізаційного вибору України. Варто зауважити, що зазначене питання вже не раз було вкрай актуальним для долі Європи: яскравим свідченням може бути XIII ст., позначене експансією на Захід монголо-татар (саме український король Данило фактично спромігся її зупинити). Відтак, країни, розташовані західніше (Польща, Угорщина та ін.), ставали завдяки Україні більш захищеними від навал азійських орд. Навпаки, в часи російського панування над Україною (2-а пол. XVII – XX ст.) європейський фронтір переміщувався на захід, збігаючись із східними кордонами Польщі, Німеччини або Австро-Угорщини. Таке становище було несприятливим для згаданих держав, що тоді безпосередньо межували з

євразійськими (тобто, по суті, більше азійськими, ніж європейськими) потугами – Росією й Туреччиною, які провадили експансіоністську політику щодо Європи.

На нашу думку, явище українського фронтиру з'явилося наприкінці XV – у XVI ст., разом із пасононим поштовох українців, що викликав масове козацьке заселення північностепової ландшафтної смуги. Відповідно, лінія фронтиру стала неухильно переміщуватися у східному й південному напрямках. Прикметно, що цей процес не припинився й після цілковитого захоплення Степової України Російською імперією у XVIII ст. – лише після цього він зі стихійного перетворився на переважно адміністративно керований. Відтак, *перший* етап української колонізації (XVI – XVIII ст.) змінився *другим* (кінець XVIII – XIX ст.).

Зацікавлена в розвитку новопрієднаних південних територій, Росія, по суті, поклала на українців завдання їх освоєння. Яскравим свідченням тому є переселення Запорозького війська на Кубань у 1791–92 рр., що дало початок „Малиновому Клину”. Освоєння українцями Азійської Росії стало особливо знаковим явищем у XIX – на початку XX ст.: саме тоді вони колонізували деякі терени Надвожжя („Жовтий Клин”), Південного Сибіру („Сірий Клин”) та Далекого Сходу („Зелений Клин”), підійшовши впритул до Тихого океану. Особливо масового характеру просування українців на схід набуло на початку XX ст., під час Столипінської аграрної реформи, позначивши початок *третього* етапу еволюції українського фронтиру.

Разом із тим, у XX ст. у зв'язку з геноцидом українців, у тому числі на території Російської Федерації, під час штучного Голодомору 1932–33 рр. та цілеспрямованим їх російщенням комуністичною владою впродовж цілого сторіччя вищезгаданий фронтір поступово втрачав, бодай перспективне та гіпотетичне, політичне значення. Тому після проголошення незалежності України в 1991 р. на теренах Росії практично не виникло рухів за возз'єднання українських етнічних земель з Українською державою. Як наслідок, фронтір (який у роки незалежності України увійшов у *четвертий* етап свого розвитку) „повернувся” до басейну Дону, приблизно до новоутвореного тоді українсько-російського державного кордону. Та все ж, ураховуючи межове (по суходолу або морем) положення українських етнічних земель у прикордонних регіонах Росії (Північна Слобожанщина, Кубань), ми бачимо сучасний український фронтір дещо відсунутим на північ і схід від Державного кордону України. Не вважаючи науково коректним провести його точну локалізацію, ми наголошуємо на існуванні „фронтирного простору”, що простягається приблизно від лінії кордону до річок Дін і Кубань.

Зауважимо, що за часів, позначених приуроченістю українського фронтиру до Південно-Східної Європи, він набував загальноєвропейського значення. Межа українських земель на сході та півдні – чи з ареною панування кочовиків (до XVIII ст.), чи з володіннями донських козаків та іншими регіонами Російської імперії – збігалися з культурно-

цивілізаційним і геософічним пограниччям Європи. У часи, коли межа українського освоєння геопростору наближалася до Тихого океану (ми в цьому контексті вважаємо за доречне говорити про Азійську Україну, що існувала, принаймні, до 1930-х рр.), європейським фронтиром, на нашу думку, ставала межа суцільного поширення українського населення. Охоплюючи території спільного освоєння українцями, донцями й іншими етнічними спільнотами, зазначена межа суттєво розширювалася, утворюючи фронтірний простір між Доном і Волгою в межах лісостепової та степової ландшафтних смуг.

Сучасний стан українського (а отже, як впливає з вищезазначеного, – й загальноєвропейського) фронтиру відзначається динамічністю, зумовленою, з одного боку, перебуванням значної частини українських етнічних земель (Стародубщина, Північна Слобожанщина, Кубань) у прикордонному фрагменті території Російської Федерації та, з іншого боку, новітнім українсько-російським конфліктом, пов'язаним із тимчасовою окупацією Росією Криму та її агресивними діями на сході нашої держави.

Окреслене становище на українсько-російському прикордонні є важливим чинником геополітичного майбутнього всієї Європи, оскільки питання локалізації кордону неодмінно позначиться на долі держав, що безпосередньо межують із „не-Європою” (в нашому разі – Росією). Закономірно, що поширення геополітичної й геософічної Європи на схід є вагомим фактором безпеки країн, які завдяки Україні відсуваються від фронтиру. Зокрема, в сьогоденній ситуації об'єктивно зацікавленими у збереженні соборної України та подальшій її євроінтеграції є такі держави, як Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, які в іншому разі фактично могли б опинитися на геополітичному кордоні Європи, тобто – під російською військовою загрозою.

Варто зауважити, що геополітичні межі не збігаються з геософічними, оскільки останні існують незалежно від положення державних кордонів, наближаючись до меж етнічних територій сусідніх націй та культурно-цивілізаційних поділів. Фактичне утвердження в недалекому майбутньому соборності України буде визначене набуттям усією українською нацією рис європейськості, зумовлених спорідненістю її духу з духовною сферою інших народів, що заселяють геопростір від Північної Атлантики до Чорного моря.

Ми вже зазначали раніше [4], що, станом на сьогодні, територія України приурочена до двох землесвітів – Єврамерики та Великого Степу. Чинниками такого поділу є, на нашу думку, природно-ландшафтні властивості окремих фрагментів національного геопростору, відмінності в історико-географічних особливостях розвитку Півночі й Центру України, з одного боку, та Півдня, з іншого. Сукупно ці фактори визначили неоднаковий характер ландшафтно-етнічної взаємодії. Водночас, на нашу думку, в перспективі можливе формування у складі українських етнічних земель (за винятком територіально відірваних від корінної України) *Українського проміжного землесвіту*, що охопив би всю національну територію [4]. Варто зауважити, що

суттєвими чинниками такого єднання має бути духовна, культурна та політична консолідація української нації (включно зі стратегічно союзним щодо неї кримськотатарським етносом) й набуття нею становища суб'єкта геополітики в Чорноморському регіоні та Центрально-Східній Європі в цілому.

Локалізація українського фронтиру в майбутньому визначальною мірою залежить від розвитку політичних процесів в Україні та суміжній щодо неї Росії. Зокрема, надзвичайно важливе геополітичне значення матиме розв'язання проблеми територіальної цілісності Української держави, що виникла внаслідок останніх дій офіційної Москви, починаючи з кінця лютого – початку березня 2014 р., особливо анексії Криму та агресивних дій на східних теренах. Не меншу роль відіграватимуть перспективи ймовірної дезинтеграції самої Росії, яку ще в 1941 р. передбачив Юрій Липа [6]. На нашу думку, головним чинником майбутнього розвитку подій має стати пасіонарність української нації як інтегрованого етнополітичного утворення. Найновіший пасіонарний сплеск українців (незалежно від їхнього етнічного походження), виявлений ними на Євромайдані, дозволяє спрогнозувати подолання Українською державою викликів сьогодення, пов'язаних із російською експансією. У той же час, у разі скупчення біля українського кордону дедалі більшого числа російських військ небезпеку для офіційного Кремля можуть становити потенційні „гарячі точки” на території Російської Федерації (Чечня-Ічкерія, Татарстан, Тува тощо). Відтак, у межах самої Росії є ймовірним виникнення або відновлення відцентрових тенденцій. Як наслідок, населення українських етнічних земель у межах згаданої держави може відверто заявити про своє право на самовизначення як однієї з міноритарних етнічних спільнот. У результаті можливе відсунення українського (й автоматично – загальноєвропейського) фронтиру у східному напрямі.

Наслідком імовірних геополітичних процесів може стати утворення нових контурів Європи. Вони матимуть ґносеологічну спадковість, адже саме в межах від Атлантичного океану до Дону цю частину світу вже окреслював К. Птолемей у II ст. по Хр. [8]. Крім того, зазначені контури узгоджуватимуться з межами виокремлюваної нами геософічної Євразії [4].

У ландшафтному вимірі Європа з межею по Дону означає територію, що поєднує природні зони

від бореально- й суббореально-лісових до північного степу включно. Південностепову (сухостепову) підзону (за винятком екстразональної ділянки, приуроченої до Північного Причорномор'я) ми розглядаємо як належну до Азії, підстави для чого вбачаємо в історико-географічних особливостях людського простору. Зокрема, в XVII ст. (за доби найвищого пасіонарного піднесення козацтва) українці опанували (в господарському, політичному та мілітарному аспектах) саме північний фрагмент Степу (різнотравно-типчаково-ковиловий, частково – типчаково-ковиловий), тоді як сухий степ лишався володінням тюркськомовних етносів аж до завоювання Північного Причорномор'я Росією наприкінці XVIII ст.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Український фронтір упродовж майже півтисяч років свого існування зазнавав складного й неоднозначного еволюційного процесу, позначеного на першому етапі (XVI – XVIII ст.) вільним заселенням степових територій (Запорожжя та Слобожанщина) українцями; на другому етапі (XVIII – початок XX ст.) – переважно адміністративно керованим, але більш глибоко проникаючим освоєнням ними Кубані, Надволжя, Сірого Клину, Зеленого Клину; на третьому етапі (більша частина XX ст.) – нівеляцією кубанського й далекосхідного фронтірів унаслідок фізичного нищення й асиміляції українців; на четвертому (з 1990-х рр. і дотепер) – локалізацією українського фронтиру в межах кубансько-донського простору. При цьому для першого й четвертого етапів фронтір України збігається з геополітичним і геософічним пограниччям Європи.

На сучасному вельми динамічному етапі міжнародних стосунків можливим є новий дрейф українського (й загальноєвропейського) фронтиру. Зокрема, за несприятливого для України перебігу подій він може посунутися на північ до Перекопської перемички. У разі реалізації кращого для Української держави та нації сценарію можливий рух зазначеного фронтиру на схід – принаймні, до волзько-донського межиріччя.

Одним із напрямків подальших досліджень проблеми українського фронтиру може бути виявлення особливостей розвитку окремих його ділянок (слобожанської, кубанської, далекосхідної тощо) впродовж історичного часу та закономірностей формування „фронтирного часопростору”.

Список використаних джерел:

1. Banse E. *Die Seele der Geographie. Geschichte einer Entwicklung* / Ewald Banse. – Braunschweig: Georg Westermann, 1924. – 96 s.
2. Billington R.A. *Westward Expansion: A History of the American Frontier* / R. Billington, M. Ridge. – N.Y., 1982. – 200 p.
3. Clart T.D. *Frontier America: The Story of the Westward Movement* / T.D. Clart. – N.Y., 1959. – 160 p.
4. Kyselov Iu.O. *Osnovy geosofiyi (problemy teoryi ta metodologiyi)* / Iu.O. Kyselov. – Luhansk: Tares Shevchenko University Publishers, 2011. – 208 p. (in Ukrainian) [Кисельов Ю.О. *Основи геософії: проблеми теорії та методології* / Ю.О. Кисельов. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.].
5. Kyselov Iu.O. *Ukrayinskyj frontyr yak geosofichna problema* / Iurii Kyselov // *Chasopys sotsialno-ekonomichnoyi geografii*. – 2012. – Вур. 12(1). – Р. 36–39 (in Ukrainian) [Кисельов Ю.О. *Український фронтір як геософічна проблема* / Юрій Кисельов // *Часопис соціально-економічної географії*. – 2012. – Вип. 12(1). – С. 36–39.

6. Луца Ю.І. Vseukrayinska trylohiya: in 2 v. – V. 2: Black Sea doctrine; Black Sea space (atlas); The separation of Russia / Yu. Луца. – К.: IAMP, 2007. – 392 p. (in Ukrainian) [Луца Ю.І. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. – Т. 2: Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії / Ю. Луца. – К.: МАУП, 2007. – 392 с.].
7. Lyubavskiy M.K. Obzor istorii russkoy kolonizatsii s drevneyshykh vremyon I do XX veka / M.K. Lyubavskiy / resp. red. A.Ya. Degtyaryov. – М.: Moscow University Publishers, 1996. – 688 p. (in Russian). [Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века / М.К. Любавский / отв. ред. А.Я. Дегтярёв. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 688 с.].
8. Ritter K. Obscheye zemlevedeniye (lektsiyi, chitannye v Berlinskom Universitete: Lectons, edited by G.A. Daniel / Karl Ritter. – М.: Glazunov's Publishers, 1864. – 188 p. (in Russian) [Риттер К. Общее землеведение: лекции, читанные в Берлинском Университете: лекции, изданные Г.А. Даниелем / Карл Риттер. – М.: Изд-во Глазунова, 1864. – 188 с.].
9. Zamyatina N.Yu. Zona osvoyeniya (frontir) i yeyo obraz v amerikanskoj i russkoj kulturakh / N.Yu. Zamyatina // Obschestvennyye nauki i sovremennost. – 1998. – № 5. – P. 75-89 (in Russian) [Замятина Н.Ю. Зона освоения (фронтир) и её образ в американской и русской культурах / Н.Ю. Замятина // Общественные науки и современность. – 1998. – №5. – С. 75-89].
10. Zamyatina N.Yu. Lokalizatsiya ideologii v prostranstve (amerikanskiy frontir i prostranstvo v romane A. Platonova «Chevengur») / N.Yu. Zamyatina // Gumanitarnaya geografiya: Nauchnyj i kulturno-prosvetitel'skij almanakh / sost., resp. red. D.N. Zamyatin. – М. Institut naslediya, 2004. – Ed. 1. – P. 53-61 (in Russian) [Замятина Н.Ю. Локализация идеологии в пространстве (американский фронтир и пространство в романе А. Платонова „Чевенгур“) / Н.Ю. Замятина // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах / сост., отв. ред. Д.Н. Замятин. – М.: Ин-т наследия, 2004. – Вып. 1. – С. 53–61].
11. Zamyatina N.Yu. Frontir (materialy k slovarju gumanitarnoy geografii) / N.Yu. Zamyatina // Gumanitarnaya geografiya: Nauchnyj i kulturno-prosvetitel'skij almanakh / sost., отв. red. D.N. Zamyatin. – М.: Institut naslediya, 2007. – Вып. 4. – P. 353–355 (in Russian) [Замятина Н.Ю. Фронтир (Материалы к словарю гуманитарной географии) / Н.Ю. Замятина // Гуманитарная география: Научный и культурно-просветительский альманах / сост., отв. ред. Д.Н. Замятин. – М.: Ин-т наследия, 2007. – Вып. 4. – С. 353–355].
12. Turner F.J. The Frontier In American History / Frederick Jackson Turner. – Boston: Harvard University, 1920. – 320 p.

Summary

Iurii Kyselov. THE UKRAINIAN FRONTIER AS A PULSING BOARDER SPACE OF EUROPE.

The issue of the Ukrainian frontier as a moving Eastern boarder of population and reclamation of the Eurasia's geospace by Ukrainians is developed. The historical and geographical grounds for its shaping and the main stages of the frontier development are viewed. The staging of the Ukrainian frontier making is outlined. It is stressed that the Ukrainian frontier became an all-European one because of its extreme south-eastern localization in the European part of the continent. It is stressed on the geopolitical and geosphical role of the modern localization of the Ukrainian frontier in the Don River's basin. It is marked that the contemporary events in the Crimea and in the Eastern regions connected with the Russian expansion are very important in the context of the frontier issue. It is lined that Russia itself may experience some problems with separatist movements that may arise in Chechnya, Tatarstan, Tuva and other regions.

Key words: frontier, geospace, geopolitics, Ukraine, Europe.